

Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táborában I.

Kényszermunka a Harmadik Birodalomban

Az ELTE-n 2024-ben megvédett szakdolgozatomban azt a kérdéskört jártam körbe, hogy milyen szerepet töltek be a magyar deportáltak a Harmadik Birodalom gazdaságában, ezen belül is a hadiiparban. Ennek, a közel egyéves kutatómunkának egy rövidített változatát közlöm most, azonban úgy gondolom, mivel a téma számos érdekes tényt tartalmaz, összefoglalómat két részre bontottam. Az első részben azt mutatom be, hogy a) milyen mértéket öltött a kényszermunkások alkalmazása a nemzetiszocialista Németországon belül; b) hogyan oldotta fel az ebből fakadó ideológiai ellentmondást a rezsim; illetve, c) hogy miként került be ebbe a rendszerbe a Magyarországról deportált zsidóság. A *Hurbán* ez év második számában megjelenő folytatás pedig azzal foglalkozik, hogy az egyes táborok női foglyai milyen stratégiákat alkalmaznak a túlélés érdekében, ezeknek a stratégiáknak voltak-e csak női foglyokra vonatkozó jellemzőik, és növelte, vagy éppen csökkentette az életben maradás esélyeit a foglyok neme. Ehhez kapcsolódóan pedig a négy vizsgált tábor négy női foglyát is részletesebben bemutatom annak példajaként, hogy a háború után a túlélők milyen más-más életutat tettek meg.

64 Az első rész a gazdasági és ideológiai háttér bemutatására koncentrál a konkrét személyes sorsok háttérbe helyezésével. A német gazdaság az 1940-es évekre válságba jutott. A munkaerőhiány olyan égető mértékben lépett fel, hogy a nemzetiszocialista vezetésnek mérlegelnie kellett - a németeken túl - más nemzetiségű munkások bevonását is a mezőgazdasági és ipari szektorokba. A háború továbbvitele csak ilyen körülmények között volt elképzelhető, azonban ehhez változtatni kellett a rendszer ideológiáján is. A hitleri Németország kénytelen volt szembeülni azzal a ténnyel, hogy a zsidók munkaereje nélkül nem tudná folytatni a háborút.

A háború második felétől a német gazdaság minden ágazatában alkalmaztak kényszermunkásokat. Ebbe a rendszerbe bekerült a Magyarországról deportált zsidók egy része is; azok, akik túléltek a szelektálást a nagyobb táborokban, főként Auschwitz-Birkenauban. A lengyel területekről transzportok indultak a Harmadik Birodalom területére, hogy az ott felállított táborok között szétosszák a munkaerőt. A számos nagyobb láger közül a Berlintől 20 km-re található Sachsenhausenre esett a választásom, amelynek *Außenlagereiben*, azaz külső táborában, több száz magyar zsidó is raboskodott. Ezen helyszíneket további kritériumok alapján szűkítettem: olyan táborokat vizsgáltam meg, amelyekben a hadiipar számára alkalmaztak foglyokat. Ugyanis ez a terület kulcsfontosságú volt a gazdaságon belül, és remekül példázza, hogy a rendszer milyen munkát volt kénytelen rábízni az általa ellenségnek bélyegzett személyekre. A kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a nehéz fizikai munka dacára az üzemek többségében női foglyok dolgoztak, és a legtöbb visszaemlékezés is nőktől maradt fenn. Ezek alapján a választásom négy táborra esett: Genshagen, Glöwen, Berlin-Spandau és Berlin-Reinickendorf.

A szakirodalom terén főleg német nyelvű munkákra támaszkodtam, ugyanis a német történettudomány szélesebb körben foglalkozott mind az *Außenlagerek* rendszerével, mind a kényszermunka szerepével a második világháború alatti gazdaságban. Az *Außenlagerek* megismeréséhez elengedhetetlen a Wolfgang Benz és Barbara Distel által szerkesztett *Der Ort des Terrors* harmadik kötete, amely Sachsenhausen összes külső táborát bemutatja hosszabb-rövidebb

leírásokkal.¹ Magáról Sachsenhausenről – megemlítve egyes külső táborokat is – a legrészletesebben Hermann Kaienburg írt.² A kényszermunkások Harmadik Birodalomban történő alkalmazásáról Ulrich Herbert szerkesztett tanulmánykötetet,³ illetve szintén a kényszermunka témakörét dolgozza fel, Berlinre és Brandenburg tartományra fókuszálva a Winfried Meyer és Klaus Neitmann által szerkesztett kötet.⁴ Mivel a gyárak, ahol a foglyok dolgoztak, többségében magánvállalatok voltak, kutatásom a cégek történetéről szóló szakirodalom feldolgozására is kiterjedt. A *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz* című munka részletesen leírja a Daimler-Benz vállalat második világháború alatti működését.⁵

A magyar foglyokat illetően elsődleges forrásaim a DEGOB jegyzőkönyvek voltak, amelyeket Budapesten vettek fel közvetlenül a háború után.⁶ Illetve a Dél-kaliforniai Egyetem Shoah Alapítványának (*USC Shoah Foundation*) videóinterjú-adatbázisa.

KÉNYSZERMUNKA A NÉMET IPARBAN

A koncentrációs táborok működésében a válaszvonalat az 1941-es év jelentette, amikor a Harmadik Birodalom megtámadta a Szovjetuniót. A tábori foglyok ugyanis ettől az évtől váltak potenciális munkaerővé a hadigazdaság számára.

65

A német vezetés számára már a háború kirobbanása előtt, a gazdasági és hadi előkészületek során világossá vált, hogy bizonyos nehézségekkel szembesülhetnek majd. A gazdasági és katonai szervek három területen számoltak lehetséges hiánnyal; úgy gondolták, hogy ezek a deviza, bizonyos nyersanyagok és a munkaerő esetében merülhetnek fel. Az első kettőt a sikeresen elfoglalt területekről tervezték pótolni. A munkaerő kérdése azonban sokkal nagyobb gondot jelentett, ugyanis a gazdasági és biztonságpolitikai szempontok mellett, a nemzetiszocialista ideológia is beleszólt abba, hogy egyáltalán milyen csoportokat lehet a német gazdaságban alkalmazni. A külföldi munkaerő alkalmazása ellen faji-ideológiai elvek szóltak, azonban mégis utóbbi mellett döntöttek, mérlegelve azt, hogy a közvélemény felé hogyan tudják közvetíteni ezt a lépést.⁷

1 Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.) 2006: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 3: *Sachsenhausen, Buchenwald*. München.

2 Kaienburg, Hermann 2021: *Das Konzentrationslager Sachsenhausen 1936–1945. Zentrallager des KZ-Systems*. Berlin.

3 Herbert, Ulrich (Hg.) 1991: *Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*. Essen.

4 Meyer, Winfried – Neitman, Klaus (Hg.) 2001: *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg*. Potsdam.

5 Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

6 Horváth 1997: 11–26, 43–56.

7 Herbert 1991: 8–9.

Kezdetben főleg lengyeleket alkalmaztak, aminek már voltak a háború előtt is történelmi előzményei. Később francia munkásokat és hadifoglyokat is bevetettek a gazdaságban. A munkaerőhiány viszont akkor lépett fel égetően, amikor a Szovjetunió elleni gyors offenzíva elbukott, és ennek hatására át kellett alakítani a hadigazdaságot; az elhúzódozó támadás miatt növelni kellett a haditermelési kapacitásokat. Ennek következtében tömegesen hurcoltak el civileket a szovjet területekről, vagy szállítottak hadifoglyokat a német területekre dolgozni.⁸ A hiányt így sem tudták pótolni, és más erőforrás bevonása is szükségessé vált.

Ulrich Herbert német történész szerint a német mezőgazdaság már 1940-ben, a hadiipar már 1941 végére képtelen lett volna kielégítően működni külföldi kényszermunkások nélkül. A kényszermunkások eloszlása a következő volt: 46% a mezőgazdaságban, 40% az iparban dolgozott. Az iparon belül a hadiiparban történő foglalkoztatottság 50%-ot tett ki. Mindez pedig szó szerint a német lakosság előtt zajlott, ugyanis a külföldi kényszermunkások – főleg a civilek esetében – nem feltétlenül zárt táborrendszerekben éltek. A külföldiek a németek mindennapi életének részévé váltak a háború alatt.⁹

Mivel sem a szovjet hadifoglyok, sem a nyugat- vagy kelet-európai munkások nem tudták fedezni a munkaerőhiányt, ezért 1942-től folyamatosan nőtt a nyomás az SS felé, hogy a koncentrációs táborokban lévő tömegeket is a gazdaság rendelkezésére bocsássa. Ezen intézkedés mellett számos érv szólt, hiszen olcsónak számított, tömegeket jelentett, és a rendszer már ekkor is csak minimális szinten biztosította az élelmiszert és az esetleges egészségügyi ellátást a foglyoknak, tehát ezt nem kalkulálták a nagyobb kiadások közé.¹⁰

66 A lágerek foglyainak fokozott munkába állításával is az *Inspection der Konzentrationslager*, azaz minden, a németek által felállított táborért felelős szerv lett megbízva. Az IKL-n belül *Amstgruppe D* csoport felelt az bürokratikus megszervezésért, amely az újonnan létrehozott *SS-Wirtschaftsverwaltungs-hauptamt*hoz (WVHA) tartozott. 1942 márciusában, miután Adolf Hitler a foglyok hadiiparban történő bevetéséről döntött, Heinrich Himmler *SS-Obergruppenführer* Oswald Pohl-t bízta meg a táborok és a hadigazdaság közötti szorosabb együttműködés kiépítésével. Ennek a folyamatnak vált a szervezeti egységévé a WVHA. Az *Amstgruppe D* csoporton belül pedig – *SS-Standartenführer* Gerhard Mauerer vezetése alatt – az *Amt D II* felelt a foglyok munkára történő bevetéséért. 1942 szeptemberében, a Hitlerrel folytatott megbeszélések után döntöttek arról, hogy a rabokat a magántulajdonban lévő vállalatok számára is „kölcsonadják”.¹¹

A fentebb leírt folyamat azonban többszörösen is ellentétben állt a nemzetiszocialista ideológiával. Hiszen a lágerek elsődleges feladata az volt, hogy a rendszer „ellenségeit” kiiktassa; most viszont a gazdaság számára kellett munkaerőt biztosítani. Ezt az ellentmondást a *Vernichtung durch Arbeit* elvvel oldották fel, amely értelmében a kettőt összekapcsolva a munka általi megsemmisítést tűzték ki célul.¹²

Ezenkívül a dolgoztatott munkások – a nemzetiszocialista faji elvek alapján – csak alsóbbrendű embereknek számítottak; a németeknek mégis azt kellett tapasztalniuk, hogy a foglyok alkalmazása nélkül a német gazdaság összeomlana. Ez pedig ellentétben állt azzal az elképzeléssel, hogy a német nép egyedül is képes lenne Hitler terveit végrehajtani. A propaganda ezért igyekezett hangsúlyozni, hogy a külföldi munkások alkalmazása csak átmeneti állapot, és a háború után is csak pár évig folytatódik. Hangsúlyozták továbbá, hogy a háborúban legyőzött népeket jogukban áll a német gazdaság számára felhasználni.¹³

8 Herbert 1999: 13–15.

9 Herbert 1999: 17–18.

10 Kaienburg 2001: 29–32.

11 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 44–45, 347–350.

12 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 346.

13 Eichholtz 2001: 11–12.

Az antiszemitizmus és a zsidónak bélyegzett személyek alkalmazása is nehezen volt összeegyeztető a nemzetiszocialista eszmerendszerrel. A zsidók elleni politika egyik fő célkitűzése ugyanis a Harmadik Birodalomból minden ebbe a kategóriába sorolt személy eltávolítása volt, történjék ez emigrációba kényszerítéssel vagy fizikai megsemmisítéssel. A *Judenfrei Reich* megvalósításának elérése a rezsim egyik alappillérének számított. Hitler nagyon sokáig ellenezte – a hatalmas munkaerőhiány ellenére is –, hogy lengyel területekről zsidókat vigyenek Németországba dolgozni. Bár bizonyos keretek között alkalmaztak német zsidókat a gazdaságban, mégis a deportálásukat tűzték ki célul. Ezzel szemben a megszállt Lengyelországban már korábban elkezdtek a zsidó lakosság foglalkoztatását a táborokban és a gettókon belül. Ennek az az ideológiai elképzelés szabott gyakran határt, hogy a zsidó népet haszontalannak és munkaképtelennek láttatták. Végül a rendszer kénytelen volt ideológiai engedelményt tenni, és – szándékai szerint csupán átmenetileg – feladni a *Judenfrei Reich* elvet. Ez a kényszerhelyzet mégsem eredményezte azt, hogy a munkaerőhiány miatt a zsidók túlélési esélyei nőttek volna. A rendszer szigorúan megválogatta, hogy kit tart munkaképesnek és kit nem. Az utóbbi kategóriába sorolt személyek tömeges megsemmisítése tovább folytatódott, sőt, szisztematikus módon éppen 1942-ben kezdődött el. Ettől az évtől kezdve az Auschwitzba érkező csoportokat is a fentebbi elvek alapján szelektálták; a munkaképesek általában egy-egy transzport 10–20%-át tették ki, a többieket közvetlenül érkezés után elgázosították.¹⁴ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a gazdasági érdekek helyett az SS még mindig elsősorban a megsemmisítésre törekedett.

A háború egésze alatt közel 13 millió civil munkás, koncentrációs tábori fogoly és hadifogoly dolgozott Németországban. A foglalkoztatottság 1944 augusztusában érte el csúcspontját.¹⁵ 1944 végére – a történészek becslései szerint – maximum 500.000 foglyot foglalkoztattak a hadiiparban. 1944 januárjáig az összes koncentrációs tábori fogoly 10%-a repülőgépek gyártásán dolgozott.¹⁶

A koncentrációs táborok foglyainak kiszervezése a magáncégek számára teljes egészében a WVHA-n feladata volt. Csakis olyan vállalatok igényelhettek foglyomunkásokat, amelyek a háború szempontjából fontos feladatokat teljesítettek. Az igényléseket a WVHA vizsgálta meg, majd engedélyezés esetén a kérvényt az egyik koncentrációs tábornak továbbította, ahonnan megszervezték a transzportot. A munkára vezényelt foglyokat formálisan egy új táborba, *Außenlager*be szállították, ahol a szállásért, az ellátásért és az őrzésért továbbra is az SS felelt, néhány esetben a *Wehrmacht*.¹⁷

A munkaerő-kölcsönzést az SS kiszámlázta a cégeknek: 1942-től a szakképzett munkaerő után napi 6 birodalmi márkát (RM), a segédmunkás után 4 RM-t, női foglyokért 2,5 RM-t kellett fizetni. Így egy fogoly – 9 hónapos átlagos élettartammal számolva – 1.431 birodalmi márkát jelentett az SS számára. A cégek szempontjából ez minimális összegnek számított, és sokkal fontosabb volt számukra, hogy munkaerőt tudtak vásárolni.¹⁸

A tanulmányban vizsgált négy tábor Berlinben, illetve Brandenburg tartományban helyezkedett el. Ez a régió volt a német hadiipar központja. Minden tizedik repülőgépmotor, minden negyedik tank és a lövegek majdnem fele itt készült. Ezekből a számokból nagymértékű munkaerő-koncentráció is következett, amit bizonyít az is, hogy minden tizedik Németországban dolgozó külföldi munkás Berlin-Brandenburgban dolgozott. A történészi becslések szerint a háború alatt Berlinbe 570.000 külföldi munkást szállítottak, közel 20%-uk nő volt.¹⁹

14 Herbert 1993: 157–161, 168–172.

15 Pagenstecher 2008: 17.

16 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 45, 352–353.

17 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 93.

18 Preuschoff 1983: 115.

19 Wenzel 1999: 48–49.

A kényszermunkások életkörülményei nemzetiségtől, etnikai hovatartozástól, nemtől és a jogi státusztól is függtek. Legrosszabb helyzete pedig egyértelműen a koncentrációs tábori, azon belül pedig a zsidó foglyoknak volt.²⁰

Logikus elgondolás volna azt vélni, hogy az SS – ha csak minimális mértékben is – jobban bánt a munkára beosztott foglyokkal, mint azon társaikkal, akik a nagyobb táborokban maradtak. Hiszen a gazdasági érdek azt diktálta volna, hogy a munkaerőt olyan állapotban tartsák, hogy az fizikailag képes legyen a munkára. Evidens, hogy egy gyenge, alultáplált és fizikailag is bántalmazott személy kevésbé képes hatékony munkavégzésre, mint egy egészséges. Ennek ellenére kezdetben az *Außenlagere*kben is embertelen körülmények uralkodtak, a túlzásfolttság miatt pedig meredeken emelkedett a halálozási arány. A rezsim érzékelte ennek lehetséges káros gazdasági hatását, így 1943 januárjában a tábori vezetést tette felelőssé a rabok munkaképességének fenntartásáért. Ez az intézkedés valamelyest javított is az életkörülményeken.²¹ Több túlélő, aki már számos más tábort is megjárt mielőtt az adott külső táborba került, arról számolt be, hogy az életkörülmények tűrhetőbbek voltak, mint a korábbi helyeken. Egyes túlélők azt emelték ki, hogy a barakkokban nem volt olyan nagy zsúfoltság, és a priccseken is kevesebben osztoztak. Illetve az étkezéshez mindenkinek jutott saját edény.²²

Mindez azonban nem volt általánosan érvényes. Valószínűleg a foglyok kezdetben valóban tapasztalhattak valamiféle pozitív változást az előző táborokhoz képest, de idővel – főleg a háború vége felé – a körülmények, még a jobbnak ítélt külső táborokban is rohamosan romlottak. A legtöbb visszaemlékezés embertelen állapotokról számol be. A hosszú munkaidő (10–12 óras műszakok), a napi több kilométeres gyaloglás a láger és a gyárak között, a nehéz fizikai munka, a rossz ételmezés, valamint az időjárás és a munkakörülményekhez nem igazodó ruházat miatt rengeteg fogoly vesztette életét ezeken a helyeken is. A higiéniai viszonyok és az orvosi ellátás sem volt jobb, mint a többi táborban. A testi fenytés, kínzás és órák hosszát tartó *Appell* ugyanúgy része volt az *Außenlagere*k mindennapjainak is.²³

68

A foglyok többsége nem a fizikai bántalmazásokba, hanem az alultápláltságba halt bele. A külső táborokban átlagosan kapott ételmezés egy könnyű fizikai munkát végző személy számára sem lett volna kielégítő. Az SS-vezetés is tudhatta, hogy ez az adag nem elegendő olyan rabok számára, akik folyamatosan nehéz fizikai munkát végeznek a gyárakban. Így egyes foglyok napi kalóriaadagját megnövelték, azonban ez sem volt elegendő.²⁴

A foglyok szállásának kialakítása az üzemek hatáskörébe tartozott, ezért gyakran spórolni akartak ezzel a kiadással. Így számos helyen pincékben, vagy természetes fény nélküli bunkekben kellett a raboknak lakniuk. A vállalatok az ételmezésre fordított pénzt is meg akarták takarítani, így több táborban elégtelen volt a napi kalóriaadag. A foglyok egészségi állapota mindezek miatt gyorsan romlott. A munkaképteleneket általában visszaszállították a főtáborba, és helyükre új foglymunkásokat állítottak.²⁵

A munkára vezényelt foglyoknak a lágerben az SS-órség bántalmazásait kellett elviselniük, az üzemekben pedig az órség mellett a vállalati tisztviselőktől és a civil munkásoktól is függött, hogy milyen körülmények között dolgoztak. A német munkásokkal egyébként minden, nem munkával kapcsolatos érintkezés tiltva volt.²⁶ Velük kapcsolatban is eltérő visszaemlékezések maradtak fent, mégis többségük az emberségükről számolt be, hangsúlyozták, hogy nem minden német volt náci, és akár élelemmel, akár csak hírekkel, de sokat segítettek őket.²⁷

20 Pagenstecher 2008: 17–18.

21 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 354.

22 Jakobovits Rózsi, DEGOB 3372.

23 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 355, 437.

24 Buggeln 2014: 79–80.

25 Kaienburg 2021: 363.

26 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 441.

27 Theresa Gericke. 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

Munka közben számtalan esetben történtek balesetek is, hiszen a foglyokat alig tanították be a rájuk bízott feladatokra. Ebből adódóan pedig többen szenvedtek balesetet miközben különböző nehézgépeken dolgoztak. A munkavédelmi felszerelés sem volt kielégítő; egyes helyeken a hegesztéshez nem volt biztosítva védőszemüveg, emiatt pedig több fogoly is részlegesen megvakult. De a vegyi anyagok miatt is történtek sérülések, marások, illetve egy berlini gyárban ólommérgezés is.²⁸

A MAGYAR TRANSPORTOK ÁLLOMÁSAI: SACHSENHAUSEN ÉS RAVENSBRÜCK

A nemzetiszocialista rendszer által létrehozott táborok gondosan megszervezett adminisztratív keretek között működtek, azonban nem mindig könnyű átlátni a táborok közötti transzportokat, és azt, hogy az egyes fogolycsoportok pontosan melyik táborhoz tartoztak. Ezért célszerű a tanulmány szempontjából fontos két főtábor bemutatása.

A sachsenhauseni tábort 1936 nyarán hozták létre Berlintől 20 kilométerre, Oranienburg községben.²⁹ A főváros közelsége miatt a tábor fokozatosan a lágerrendszer egyik legfontosabb létesítményévé vált. Itt volt a székhelye az IKL-nek is, illetve számos más tábor őreit is itt képezték ki. Berlin közelsége miatt „bemutatótáborként” is funkcionált, ahol a nemzetiszocialista politikusok, *Wehrmacht* tisztok, külföldi diplomaták és gazdasági szakemberek tekinthették meg a tábor működését.³⁰ A zsidó foglyok kisebbséget alkottak a szovjet hadifoglyok és más politikai foglyok mellett. A rabok létszáma folyamatosan növekedett. A háború végén közel 66.000 fő volt a főtáborban és *Außenlagereiben*, amelyekben több mint 13.200 női fogoly is dolgozott. A főtáborban végig férfiak raboskodtak.³¹ A zsidó foglyok száma annak a folyamatnak a hatására emelkedett, hogy a kényszermunkára történő bevetésüket megkezdték.³²

1942-től a tábor szerepe a német hadiiparban jelentősen megnőtt, és ezt a tevékenységet főleg az *Außenlagerek*be szervezték ki. 1944-től ugrásszerűen nőtt a külső táborok száma, amelyeket többnyire Berlin és Brandenburg tartományban hoztak létre.³³ 1943-ban a külső táborok száma 26-ra emelkedett, akkor öt helyszínen dolgoztak hadiipari magánvállalatok számára. A csúcspontot 1944-ben érték el, amikor a magánvállalatok 59 táborból kölcsönöztek foglyomunkásokat, és 32 helyen foglalkoztatták őket. A zsidó foglyokat illetően, 1942-ben még csak egy külső táborban foglalkoztatták őket, azonban 1944-től jelentősen emelkedett létszámuk az *Außenlagerek*ben.

69

Végezterményben összesen 26 táborban fordultak meg zsidó foglyok, akiknek a létszáma 1945 elején elérte a 11.079 főt. Az évek során összesen 92 *Außenlager* tartozott Sachsenhausenhez, amelyek közül 21 foglalkoztatott nőt is. A háború utolsó évében pedig már a Sachsenhausen főtábor alá tartozó összes fogoly 60%-át a 72 működő külső létesítményben tartották fogva.³⁴

Azok a magáncégek, amelyek Sachsenhaustól kölcsönöztek foglyokat, mind a hadiiparban, elsősorban a repülőgépgyártásban, a fegyver- és hadianyaggyártásban játszottak fontos szerepet a Harmadik Birodalom gazdaságán belül. Ilyen vállalatok voltak a Siemens AG, a Daimler-Benz AG, az Argus-Motorwerke GmbH, a Deutsche Industrie-Werke AG, illetve a Dynamit AG.³⁵

28 Kaienburg 2021: 364.

29 A tábor nevét azért Sachsenhausenről kapta, mivel Oranienburgban 1933–1934-ben már működött egy tábor, amelyet később feloszlattak. Viszont a két láger között teendő különbség miatt az újonnan létesítettet az Oranienburgtól északra lévő faluról, Sachsenhausenről nevezték el (Kaienburg 2006: 19).

30 Kaienburg 2006: 17–19.

31 Huebner 2009: 1256.

32 Huebner 2009: 1257–1258.

33 Huebner 2009: 1256–1258.

34 Weigelt 2009: Sachsenhausen Subcamp System. 1263–1264.

35 Knop 2004: 246.

1945 elejétől fogva számolták fel a külső lágereket, és a foglyokat általában a főtáborba hajtották. Sachsenhausen 1945. április 21-én evakuálták; körülbelül 3.300 foglyot 500 fős menetoszlopokban északnyugati irányba indítottak útnak. A halálmeneteket más-más helyszíneken és időpontban szabadították fel amerikai és szovjet egységek. A főtáborban maradt közel 3.000 főt, főként betegeket és nőket, a szovjet hadsereg szabadította fel április 22-én.³⁶ Nehéz pontos számot adni arról, hogy hányan vesztették életüket Sachsenhausenben; a becsült halálozási szám 40–50.000 fő között van.³⁷

A magyar nők tehát csak a háború végén, a halálmenet során jártak ténylegesen a főtáborban. A női transzportok ugyanis nem ide, hanem a külön nők számára létrehozott táborba, Ravensbrückbe érkeztek, és innen osztották szét őket a külső táborokba.

Ravensbrück 1939 májusától 1945 áprilisáig állt fenn, és ez idő alatt körülbelül 123.000 női fogoly raboskodott itt. A fogolylétszám gyors növekedése, Sachsenhausenhez hasonlóan, itt is 1942-től volt megfigyelhető. Csúcspontját 1944-ben érte el, miután a varsói felkelést követően, illetve a Magyarországról deportált nőkkel együtt 12.000 fő érkezett a táborba. Ekkor a fogolyszám meghaladta a 70.000 főt. A magyar rabok aránya 8% körül volt. A női foglyok halálozási arányát nehéz megbecsülni, de 25–26.000 rab halhatott meg a táborban.³⁸

A tábor őrsége is nőkből állt, ők nem voltak SS-tagok, hanem annak egy alszervezetébe tartoztak (*SS-Gefolge*). Ravensbrückben képezték ki más táborok női őreit is.³⁹

A foglyokat már 1940-től dolgoztatták különféle üzemekben és létesítményekben, például textilgyárban vagy az SS-hez tartozó mezőgazdasági vállalatoknál. 1942 közepétől a hadiiparban is alkalmaztak női munkaerőt. 1943-tól vált Ravensbrück e téren meghatározó tényezővé, így a tábor fontos tranzitpont lett a foglyok külső táborokba történő szállítása során. Ezt a funkcióját akkor sem veszítette el, amikor a külső táborokat átszervezték és a hozzájuk legközelebb eső nagyobb táborok alá sorolták. Ennek az intézkedésnek a következtében Ravensbrück *Außenlagereine*inek 50%-a más táborokhoz került. A transzportok mégis legtöbb esetben 1944 ősze után is Ravensbrückön haladtak keresztül. Ez viszont azt eredményezte, hogy a táborban a körülmények jelentősen romlottak. A barakkok sokszor háromszorosán, négyszeresen is túlterheltek voltak. Az újonnan érkezőknek már csak sátrakban jutott hely, ahol gyakran 3.000 nőnek kellett földre szórt szalmán, takaró nélkül aludnia. Így a halálozási arány is meredeken emelkedett.⁴⁰ Nem meglepő, hogy a külső táborokba kerülő nők sokszor jobb körülmények között találták magukat.

A főtábor felszámolása 1945 márciusában kezdődött, amikor több ezer női foglyot szállítottak át Mauthausenbe és Bergen-Belsenbe. A láger végső kiürítése április 24-én kezdődött; április 27–28-án 20.000 nő indult el, a lágerben csupán 2.000 beteg, idős és legyengült fogoly maradt. Őket május 1-jén a Vörös Hadsereg szabadította fel.⁴¹

36 Kaienburg 2006: 66–67.

37 Huebner 2009: 1260.

38 Strebel 2009: 1188–1190.

39 Strebel 2009: 1188.

40 Strebel 2009: 1189.; Herzog – Strebel 1994: 16–17.

41 Strebel 2009: 1191.

Sachsenhausen esetében 12 olyan tábort lehet azonosítani, ahol Magyarországról deportált foglyokat alkalmaztak a hadiipar számára. Jelen esetben annak a négy tábornak a bemutatására esett a választás, ahol a legtöbb magyar foglyot tartották, illetve amelyekről a legtöbb visszaemlékezést, jegyzőkönyvet lehet fellelni. E négy tábor – Berlin-Reinickendorf, Berlin-Spandau, Genshagen és Glöwen – mindegyikében női foglyok voltak.

Két láger, Reinickendorf és Spandau, Berlin egy-egy külvárosában feküdt; míg Genshagen húsz kilométerre délre, Glöwen 130 kilométerre északnyugatra feküdt a német fővárostól.

Reinickendorfban 1944 nyarán hozták létre a női tábor, amely az Argus Motorenwerke GmbH számára biztosított munkaerőt. A tábor 1945 áprilisáig állt fenn, és a foglyok többségét 800, Magyarországról deportált nő adta, akik Auschwitz–Ravensbrück útvonalon érkeztek Berlinbe. Több túlélő Berlin-Schönholz néven emlegeti a tábor, ami azzal magyarázható, hogy a láger ennek a vasútállomásnak a közelében helyezkedett el. Olyannyira, hogy a területe a két *S-Bahn* vonalról is látható volt.⁴²

Az Argus cég az évek alatt a német repülőgépipar egyik legfontosabb beszállítójává nőtte ki magát. Maga a cég 1938-ig zsidó tulajdonban volt, azonban a Harmadik Birodalmon belüli árjásítás áldozatává vált. A vállalat 1945-ig magánkézben volt, Heinrich Koppenberg és sógora, Viktor Polak tulajdonában.⁴³

A tábor és a gyár távolabb helyezkedett el egymástól, így a foglyoknak mindennap át kellett menetelniük az üzembe.⁴⁴ A repülőgép-alkatrész gyárban a foglyok 12 órás, nappali és éjszakai műszakokban végeztek nehéz fizikai munkát. A munkát civil német mesteremberek és SS-felügyelők vigyázták, utóbbiak arra is ügyelve, hogy a német munkások és foglyok közötti bárminemű, nem a munkavégzéshez kapcsolódó kommunikáció tiltva legyen.⁴⁵ A munkanap a nappali műszakban dolgozók számára reggel négy órakor kezdődött. Ekkor reggelire kávét kaptak, és az úgynevezett *Zählappell*re kellett felsorakozniuk, amely a tábor létszámának ellenőrzésére szolgált. Ez a sorakozó egészen addig tartott, amíg a létszám pontosan egyezett, ezután indult a csoport a gyárba. Az úton Engel Anna túlélő szerint, az SS-felügyelők parancsára magyar dalokat kellett énekelniük. Az üzembe hatkor érkeztek meg, ahol ezután a délben tartott félórás ebédszünetig dolgoztak. Ebédre általában valamilyen zöldségfőzeléket kaptak. Majd este hat óráig dolgoztak, amíg az éjszakai műszak fel nem váltotta őket. A táborba visszatérve ismét *Appell* következett, amely a reggeli sorakozóhoz hasonlóan elhúzódhatott, ha nem egyezett a létszám. Vacsorára levest vagy hideg ételt kaptak, vasárnaponként néha héjában főtt krumplit. Este kilenckor villanyoltás volt.⁴⁶

A nők többsége természetesen sem tapasztalattal, sem képzettséggel nem rendelkezett a rájuk bízott munkához. „[...] író- és varrógépen kívül soha semmiféle masinával közelebbi kontaktusba nem kerültem, arra gondoltam, hogy ezen a gépen nemcsak, hogy dolgozni nem merek, de még hozzáérni is alig. Úgy féltem tőle, mintha vadállat lenne.”⁴⁷

A tábor fennállásának utolsó heteiben a foglyokat Berlin területén belül sáncásásra vezényelték ki. 1945. április 18–19-én evakuálták Reinickendorft, majd Sachsenhausenbe szállították át a rabokat, ahonnan a járóképeseket tovább indították, míg a beteg és gyenge foglyokat,

42 Weigelt 2009: 1282.

43 Helas – Müller 2006: 117–118.

44 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

45 Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

46 Engel Anna, DEGOB 3577.

47 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

köztük a reinickendorfi nőket is, a Vörös Hadsereg szabadította fel.⁴⁸

A nyugat-berlini városrészben, Spandauban működő Deutsche Industrie Werke (DIWAG) több ezer munkást alkalmazott; a hatalmas üzem területén pedig idővel más fegyvergyártó vállalatokkal is osztozott. A világháború kitörése után fokozatosan nőtt a kényszermunkások száma, míg 1944-ben már több mint ezer koncentrációs tábori női fogoly dolgozott a DIWAG muníciógyárában.⁴⁹

A gyárban dolgozó nemzetiségek közül a magyar nők adták a legnagyobb csoportot, akiket többségükben 1944 őszén hurcoltak el a fővárosból. A magyarok többsége Budapestről Da-chauba került, ahonnan pár nap/hét után Ravensbrückbe szállították át őket.⁵⁰

A DIWAG két tisztviselője 1944 decemberében, Ravensbrückben, személyesen válogatott a lehetséges munkaerő közül. Körülbelül 600 nőt választottak ki munkára, akiket alapos orvosi vizsgálatnak, illetve tetvetlenítésnek vettek alá; majd vasúton szállítottak Berlinbe.⁵¹ A szelekció során tragikus módon testvéreket is elválasztottak egymástól. Gyulai Kató túlélő Ravensbrückben szakadt el Éva nővérétől, akit nem tartottak munkaképesnek. Hiába igyekezett a testvérpár együtt maradni, nem sikerült, és Éva valószínűleg Ravensbrückben meghalt.⁵² Spandauban, a más nemzetiségű foglyokat is beleszámolva, 1.030–1.040 fő között mozgott a létszám.⁵³

A magyar nők nem sokkal karácsony előtt érkeztek meg. A DIWAG a gyár területén egy egykori üzemcsarnokban biztosított helyet a foglyoknak; ezt az épületet korábban bombatámadás érte, de a beszakadt tetőt a csoport érkezéséig rendbehozták.⁵⁴

A muníciógyárban 12 órás műszakokban folyt a munka, reggel hattól este hatig, illetve este hattól reggel hatig. A munkát német és más külföldi munkások felügyelték, akik minimális szinten be is tanították a foglyokat a bombahengerek esztergagépen történő megmunkálására. A munka az alultáplált nők számára különösen megterhelő volt, mivel 7–20 kilós bombákat kellett megemelniük.⁵⁵

A nappali és éjszakai műszakra beosztott csoport hetente cserélődött, utóbbi azonban sokkal megterhelőbbnek számított. Az éjszakai műszakról hazatérő nőket nem hagyták napközben sem pihenni, hanem mindenféle láger körüli munkára irányították őket.⁵⁶

A gyárban szigorúan ellenőrizték a munkát; aki nem tudta a napi adagot teljesíteni, azt az SS megverte.⁵⁷ Egyes foglyok nem az esztergagépeken dolgoztak, hanem a bombahengerekről leforgácsolt fémhulladékot separték,⁵⁸ vagy éppen munkaanyagot szállítottak a gépekhez.⁵⁹

A foglyok az üzemcsarnokban találkoztak a többi külföldi kényszermunkással és a német civil munkásokkal is. Előbbiekkel cserélték el az „értékeiket” kenyérért vagy ruhadarabokért. Egyes visszaemlékezések szerint azonban a jobb körülmények között élő külföldi kényszermunkások önzetlenül is segítették őket.⁶⁰

48 Helas – Müller 2006: 117–118.

49 Bräutigam [o.J.]: 14, 19.

50 Bräutigam 2009: 1287.

51 Veszlár Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

52 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

53 Bräutigam 2009: 1287.

54 Bräutigam [o.J.]: 13, 40.; Rosenthal Imréné, DEGOB 2081; megegyezik Aranka Rosenthal. 1995.03.21. USA, 1543. túlélővel.

55 Bräutigam 2009: 1288.

56 Hoffmann Izabella és özv. Wagner Árminné, DEGOB 2633.

57 Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.

58 Magda Davis. 1997.08.26. USA, 33783.

59 Magdolna Schiffer. 2000.03.30. Magyarország, 50802.

60 Rochlier Judit, DEGOB 508.

A háború vége felé egyre többször volt áramkimaradás. Ilyen esetben a műszakot visszaküldték a barakkba, de itt mindenféle egyéb munkákra osztották be őket.⁶¹ 1945-től a szövetséges csapatok egyre gyakrabban bombázták a gyár területét. A foglyok többsége úgy emlékszik erre vissza, hogy a légiriadó félelem helyett inkább reménnyel töltötte el őket.⁶²

A tábor 1945. április 21–22-én számolták fel, amikor a Vörös Hadsereg elérte Berlint. A beteg és járóképtelen foglyokat teherautókon Sachsenhausenbe szállították. A többi foglyot pedig gyalogmenetben indították útnak északnyugati irányba. Ők április 23–24-én szabadultak fel.⁶³

A Daimler-Benz vállalat genshageni gyárában repülőgépmotorok összeszerelése folyt. 1944. októberében körülbelül 1.000 női fogoly érkezett Ravensbrückből, illetve ehhez még decemberben csatlakozott egy 80 fős magyar csoport is. Így közel 1.100 nő dolgozott a részlegen.⁶⁴ A Daimler-Benz megbízottjai – a DIWAG tisztviselőihez hasonlóan – a legerősebb és legegészségesebb foglyokat igyekeztek Ravensbrückből kiválogatni, így természetesen a frissen érkezett transzportokra esett a választásuk. Ezek közé tartoztak a főleg Budapestről deportált nők is. A foglyok többsége azonban nem magyar, hanem a varsói felkelés után deportált közel 700 lengyel nő volt.⁶⁵

A genshageni *Außenlager* – Spandauhoz hasonlóan – a munkavégzés helyén, tehát a gyár területén belül volt. Így a foglyoknak nem kellett naponta a tábor és a gyár között gyalogolniuk. A láger személyzetét körülbelül 30 SS-felügyelőnő alkotta, akik közül többen korábban a Daimler-Benz alkalmazottai voltak. Őket két hetes ravensbrücki kiképzés után állították felügyelői posztjukra. Az üzem elektromos kerítés vette körül, amelynek őrzését férfi SS-tagok biztosították.⁶⁶ A foglyok az üzem első emeletén, illetve a légvédelmi pincében laktak. Utóbbi foglyok, akik a pincében laktak, hónapokig nem láthattak természetes fényt.⁶⁷

Egy átlagos tábori nap reggel ötkor vagy fél hatkor kezdődött, a foglyok hatkor kaptak reggelit, majd fél héttől felsorakoztak. A műszak reggel héttől este hétig tartott, közben egyórás ebédszünet és négykor egy 15 perces szünet állt a foglyok rendelkezésére.⁶⁸ A foglyok munkaerejét a végsőig kihasználták. A kezdeti 12 órás munkaidő idővel 16 és 24 órás műszakokra emelkedett.⁶⁹ Ez a beosztás hetenként változott: minden hónap első két hetében 12 órát dolgoztak, a harmadik héten reggel 7-től este 9-ig, a negyedik héten pedig reggel 7-től este 11-ig. A háború vége felé pedig a hónap végén két napon keresztül reggel 7-től a rákövetkező nap délig dolgoztak, több mint 24 órát egyhuzamban.⁷⁰

Minden fogoly az úgynevezett *Deutschlandhallé*ban dolgozott, ami három részlegből állt: *Neumontage*, *Rückmontage* és *Fertigmontage*. Itt történt a repülőgépmotorok futószalagon való összeszerelése.⁷¹ Eva Fejer szerint a foglyokat különböző színekkel jelölték meg, annak függvényében, hogy mely részlegen dolgoztak. A *Neumontage*ban nyers és félkész anyagokból gyártottak alkatrészeket; a *Rückmontage*ban az egyedi alkatrészek, mint a szivattyú, cylinderfejek kerültek összeszerelésre, illetve a motorba beillesztésre; végül a *Fertigmontage*ba került a motor, ahol annak befejezése és kipróbálása történt.⁷²

61 Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

62 Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.

63 Bräutigam 2009: 1289.

64 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 385–387.

65 Bauer 2009: 1307.

66 Bauer 2006: 184.

67 Bauer 2009: 1307.

68 Fejer 1987: 323.

69 Bauer 2009: 1307.

70 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 388.

71 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 387.

72 Fejer 1987: 324.

A háború vége felé egyre többször állt a munka a nyersanyaghiány és az áramkimaradások miatt, azonban ez nem jelentett pihenést a nők számára. Ilyenkor az SS-őrség értelmetlen feladatokat bízott rájuk, főleg a tábor takarítását.⁷³

Genshagent április 19-én evakuálták, és a foglyokat vagonokban Ravensbrückbe szállították vissza. A szándék az volt, hogy a foglyokat ott elgázosítsák, azonban pár nappal korábban a tábori vezetés felrobbantotta a gázkamrákat, hogy a közeledő szovjet hadsereg ne találjon nyomokat.⁷⁴ A lágérből ezután halálmenetben indították útra a foglyokat, akiket a szovjetek útközben szabadítottak fel.⁷⁵

Glöwenben, a Dynamit Aktien Gesellschaft (DAG) üzemében cellulóz-nitrát, azaz lőgyapot gyártása folyt, illetve a gyárat folyamatosan bővítették is.⁷⁶ 1944 augusztusában közel 500 magyar nő is érkezett a táborba, olyanok, akik előtte már több lágert is megjártak. Többségüket Magyarországról Auschwitzba, majd Rigába deportálták; onnan a Danzig melletti Stutthof táborba kerültek, ennek felszámolása után pedig Glöwenbe szállították őket.⁷⁷ A 19 vizsgált magyar fogoly közül csak ketten említik meg, hogy ténylegesen robbanóanyag, illetve bombák, töltények gyártásával is foglalkoztak volna.⁷⁸ Ennek oka az lehetett, hogy Lengyelországból Glöwenbe telepítettek egy teljes muníciógyárat; így érthetően azok a foglyok végezték ezt a munkát, akik már rendelkeztek tapasztalattal ezen a téren. A magyar nők többsége építkezéseken dolgozott,⁷⁹ ahol lapátolniuk kellett⁸⁰ és kábelt fektettek a földbe.⁸¹

A munkavégzés helye több esetben is messzebb volt a tábortól. Több túlélő szerint három kilométert kellett naponta oda-vissza megtenniük, és mind Reinickendorfhoz, mind Spandauhoz hasonlóan közben énekelniük.⁸²

Glöwen női táborrészét 1945. április 14-én számolták fel, és az összes foglyot Ravensbrückbe hajtották gyalog. Onnan Ravensbrück egyik külső táborába, Malchow-ba mentek tovább, ahol május 2-án szabadultak fel.⁸³

74

Azt, hogy a foglyok miként érzékelték a külső táborokban tapasztalt körülményeket, nagyban befolyásolta az a tény, hogy az összes transzport Ravensbrückből érkezett, ahol a tábor zsúfoltsága miatt a magyar csoportoknak szinte helye sem volt. Több visszaemlékezésből az derül ki, hogy napokat kellett eltölteniük a szabad ég alatt, vagy éppen sátrakban, ahol még ágyak sem voltak. A borzasztó körülmények miatt Bán Edit festőnő öngyilkosságot kísérelt meg, azonban próbálkozása sikertelen volt.⁸⁴ Nem meglepő tehát, hogy a munkára kiválasztott nők az *Außenlagere*be megérkezve úgy érezhették, hogy jobb táborba kerültek. A legtöbb helyen teljesen új infrastruktúra várta őket, frissen épített barakkokkal, addig nem használt ágyakkal, takarókkal; a higiéniai ellátás is jobb volt: meleg víz, mosdó és csapok álltak rendelkezésre;⁸⁵ a foglyok számára saját étkezésletet is osztottak.⁸⁶ A kezdeti „jólét” azonban hamar a koncentrációs táborok valóságává vált; ahogyan közeledett a háború vége, egyre romlott a foglyok ellátása. Az SS-felügyelők kegyetlenkedése pedig semmiben sem különbözött a korábbi tapasztalataiktól; hiába volt szükség a munkájukra, a fizikai erőszak mind a négy tábor mindennapjának – még ha kü-

73 Bauer 2009: 1308.

74 Bauer 2009: 1308.

75 Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.

76 Irmer 2006: 194–195.

77 Irmer 2001: 172.

78 Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.; Rosenthal Edit, DEGOB 1657.

79 Grünwald Magda, DEGOB 644.

80 Goldberger Helén, DEGOB 1161.

81 Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.

82 Rosenthal Edit, DEGOB 1657.; Edith Sever. 1996.07.23. USA, 17826.

83 Knop 2004: 263–264.

84 Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.

85 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

86 Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.

lönböző mértékben is – a része volt. Több túlélő is arról a kettősségről számol be, hogy míg a munkavégzés helyén emberségesebben bántak velük, addig a táborban borzasztó állapotokat kellett túlélniük.⁸⁷

Az *Außenlagerek* egyik meghatározó jellemzője volt, hogy a foglyok az általuk végzett munkák során napi kontaktusba kerültek a civil lakossággal. Ez a vizsgált négy tábor közül háromban játszott meghatározó szerepet; Glöwenben a raboknak nem igazán volt kapcsolatuk a német lakossággal, ugyanis a magyar foglyokat inkább építkezéseken alkalmazták, nem pedig betanítást igénylő munkában.

Többször természetes módon kezdeti bizalmatlanság jellemezte a foglyok és a *Vorarbeiter*ek közti viszonyt; több túlélő is arról számol be, hogy a németek köztörvényes bűnözőknek hitték őket, és nagyon elcsodálkoztak, amikor elmondták nekik, hogy csakis zsidóságuk miatt ítélték őket kényszermunkára.⁸⁸ Ezt azonban nehéz elhinni, a legtöbb német munkás teljes mértékben tisztában lehetett azzal, hogy Európa-szerte milyen üldöztetés folyik a zsidó lakosság ellen.

A német munkások nyújtotta segítséget rengeteg túlélő az egyik legfontosabb tényezőként tartja számon, amelynek köszönhetően túl tudták élni a holokausztot.

A foglyok és a civil munkások között minden, nem a munkafolyamathoz köthető kommunikáció tiltva volt. Az SS-őrség feladata a rabok őrzése mellett az is volt, hogy megakadályozza, hogy a civilek és a foglyok között bármiféle segítségnyújtás, támogatás történhessen. Hogy a német civilek a nőket valóban ne tekintsék egyenrangú munkatársaiknak, parancsba kapták, hogy az asszonyokat tegezniük kell. Bár a foglyok többsége fiatal lány volt, a korszakban a tegezés illetlenségnek számított. Így a munkások, amikor az SS-felügyelők nem hallották a beszélgetéseiket, rendszerint magázták a foglyokat.⁸⁹ Sok nő számára pedig már az is sokat jelentett – a koncentrációs táborok dehumanizálása után –, hogy ha egy-egy férfi a *bitte schön*, vagy *meine Dame* kifejezéseket használta.⁹⁰

A civil munkások többféle módon is segítették a foglyokat; ennek a segítségnek fizikai és pszichikai hatása is volt a nőkre. Előbbi csoportba azokat a gesztusokat lehet sorolni, amelyek ténylegesen elősegítették a foglyok állapotának javulását; ez alatt elsősorban azt lehet érteni, hogy a foglyok számára több munkás is becsempészett élelmiszert. Ez a plusz kalóriaforrás a tábori elégtelen táplálkozás mellett életben tartó energiát jelentett a legyengült szervezetnek.⁹¹ A németektől kapott élelmiszer széles skálán mozgott; tortától,⁹² megkent kenyértől⁹³ kezdve kávé át egészen az egyszerű krumpliig. Az étel mellett a foglyoknak így állt módjukban olyan apró tárgyakat beszerezniük, amelyek a táborban nem álltak rendelkezésükre: tűt, cérnát és rongyokat kaptak a férfiaktól, hogy a rossz állapotban lévő ruháikat ki tudják egészíteni a hideg ellen.⁹⁴ Ugyanis az élelmezéshez hasonlóan, sem a munkavégzéshez, sem a téli hónapoknak megfelelő ruházattal nem látták el a foglyokat. Ez alól talán valamennyire Glöwen jelent kivételt, ahol a táborparancsok nagyobb hangsúlyt fektetett a nők elégséges ruházattal történő ellátására.⁹⁵

87 Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

88 Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.

89 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1

90 Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.

91 Edelstein Irén, DEGOB 3130.; Jakabovits Rózsi, DEGOB 3372 Fejer 1987: 323.

92 Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

93 Gyulai 1995: 368.

94 Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.

95 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1; Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.; Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.; Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.; Helena Martinekóvá. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.; Elizabeth Virany. 1995.11.28. USA, 9282.

A foglyok számára a kapcsolatot a külvilággal a civil munkások jelentették. A német munkások újságokat, kivágott cikkeket is becsempészték az üzemek területére. A hírek is növelték a túlélési esélyeket, mivel a szövetségesek sikerének hallatára az asszonyokban is nőtt a felszabadulásba vetett hit.⁹⁶

A hadiipari létesítményekben a hatalmas gépekhez történő beosztás önmagában sem volt veszélytelen, azonban a csekély mértékű betanítás és a foglyok fizikai kimerültsége okán az üzemekben számos súlyos baleset is történt. Legtöbbször a gép elkapta a nők kezét, egy esetben a haját.⁹⁷

Több esetben a baleset azért történt, mert a fáradtságtól kimerült nők elaludtak a gépek mellett.⁹⁸ Spandauban túlnyomó részt az okozta a sérüléseket, hogy a bombahengerek forgácsolásakor a fémforgácsok összeégették és megvágták a dolgozókat. Ezek a karon, kezeken lévő sebek könnyen elfertőződtek vagy vérmérgezést okoztak;⁹⁹ többek végtagját amputálás vagy lebénulás fenyegette.¹⁰⁰ Illetve, mivel a létesítményben akár 20 kilós bombák gyártása is folyt, több nő beszámol arról, hogy ezek a nehéz fémhengerek rájuk borultak, aminek következtében csontok törtek és végtagok zúzódtak.¹⁰¹

A legtöbb sebesültön a tábori *Revier*ben igyekeztek segíteni, azonban az általános tendencia azt mutatja, hogy akár a frissen operált foglyoknak is szinte rögtön vissza kellett állniuk a gyártósorra. Ezt elkerülendő többen meghamisították a betegcédulájukat, és így meghosszabbították a gyengélkedőn töltendő idejüket.¹⁰²

Nehéz pontos arányt mondani arról, hogy a táborokban a foglyok hány százaléka vesztette életét. A munkagépek okozta balesetek mellett a hiányos táplálkozás is hozzájárult ahhoz, hogy számos fogoly elhunyt.

A foglyokkal való bánásmódot legjobban a lágerparancsnok személye határozta meg. Reinkenndorfban Andreas Vollenbruch brutálisan bánt a rabokkal, több túlélő szerint saját kezűleg is megkínzott és kivégzett legyengült asszonyokat.¹⁰³ Többször elrendelte, hogy a foglyokat fosszák meg téli ruházatuktól, és a hóban fekvőket gumibotokkal.¹⁰⁴ Vollenbruch ellen nyomozás is folyt a világháború után, elhalálózása miatt azonban ezt ítélelathozatal nélkül megszüntették.¹⁰⁵

A spandaui lágerparancsnok Eitel Faenger volt az, akit a legtöbb magyar nő Peter Fingerként említ a visszaemlékezéseiben.¹⁰⁶ A túlélők szerint általában részeg volt és gyakran fenyegette őket, de nemtörődöm természete miatt nem sokat foglalkozott a foglyokkal.¹⁰⁷

A fenti két példával szemben a glöweni túlélők szerint a táborban tapasztalt emberségesebb bánásmódot a lágerparancsnoknak, Alfons Knirsnek, köszönheték.¹⁰⁸ Több visszaemlékezésben említik azt, hogy a szudétanémet *Unterscharführer* beleszeretett az egyik magyar lányba, és

96 Susan Golombok-Heilmer. 1998.06.18. Egyesült Királyság, 44923.

97 Engel Anna, DEGOB 3577.; Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.; Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

98 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

99 Elisabeth Sved. 1998.09.01. Kanada, 44500.; Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.

100 Friedmann Olga, DEGOB 2998.

101 Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.; Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.

102 Gyulai 1995: 370–373.; Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.

103 Weigelt 2009: 1283.

104 Fürst Béláné, DEGOB 2053.; Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

105 Helas – Müller 2006: 119.; Iratok Andreas Vollenbruch SS-táborparancsnok kapcsán. Külföldi felelősségre vonás V. HDKE (leltári szám nélkül).

106 Bräutigam 2009: 1288.

107 Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

108 Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.; Müller Ferencné, később Annah Miler az USC Shoah Alapítványnak is adott interjút (Annah Miler.1997.07.13. Israel, 34192.)

ezért bánt jobban a foglyokkal.¹⁰⁹ A történet valóságtartalmát nehéz megítélni, azonban az érzékelhető, hogy a visszaemlékezések Glöwenben sokkal kevesebb bántalmazásról számolnak be, mint a három másik táborban.

ZÁRÓGONDOLATOK

Tanulmányom első felében azt a folyamatot ismertettem, hogy miként használta fel a Harmadik Birodalom a koncentrációs táborok foglyai jelentette munkaerőt a hadi céljai elérésére. Négy külső tábor konkrét bemutatásával példáztam, hogy miként is zajlott a munka a különböző esetekben. A *Hurbán* következő számában megjelenő folytatásban pedig arra helyezem a hangsúlyt, hogy a női foglyoknak nemükből adódóan nagyobb vagy kisebb volt-e túlélési esélyük a nehéz fizikai munkavégzés jelentette gyárakban.

¹⁰⁹ Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.; Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.; Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

LEVÉLTÁR FORRÁSOK ÉS NYOMATOTT VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Fejer, Eva 1987: Als Dolmetscherin im Werk Genshagen. In: Roth, Karl Heinz – Schmid, Michael (Hg.): *Die Daimler-Benz AG 1916–1948. Schlüsseldokumente zur Konzerngeschichte*. Nördlingen. 322–326.

Gyulai Kató 1995: Stációk Óbudától a pokolig. In: *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára*. Budapest. 331–414.

Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bauer, Helmuth 2006: Genshagen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 183–186.

Bauer, Helmuth 2009: Genshagen. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1306–1309.

Bräutigam, Helmut [o.J.]: *Aussenlager Spandau. Das Konzentrationslager bei der Deutsche Industrie Werke Aktiengesellschaft*. Berlin.

Bräutigam, Helmut 2009: Berlin-Spandau. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1287–1289.

78

Buggeln, Marc 2014: *Slave Labor in Nazi Concentration Camps*. Oxford.

Eichholtz, Dietrich 2001: Probleme und Praxis der Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 3–22.

Helas, Horst – Müller, Henning 2006: Berlin-Reinickendorf. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 117–119.

Herbert, Ulrich 1999: Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. In: Spanjer, Rimco – Oudesluijs, Diète – Meijer, Johan (Hg.): *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen. 13–22.

Herbert, Ulrich 1991: Einleitung des Herausgebers. In: Herbert, Ulrich (Hg.): *Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*. Essen. 7–25.

Herbert, Ulrich 1993: Labour and Extermination. Economic Interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism. *Past & Present* 138. 144–195.

Herzog, Monika – Strebel, Bernhard 1994: Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. In: Füllberg-Strolbert, Claus – Jung, Martina (Hg.): *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen, Ravensbrück*. Bremen. 13–26.

Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

Horváth Rita 1997: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest.

Huebner, Todd 2009: Sachsenhausen Main Camp. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1256–1261.

Irmer, Thomas 2006: Glöwen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 194–197.

Irmer, Thomas 2001: Zwangsarbeit von jüdischen KZ-Häftlingen für die Rüstungsproduktion in der Region Berlin-Brandenburg während der Schlußphase des Zweiten Weltkriegs – die Außenlager Glöwen und Schwazrheide des KZ Sachsenhausen. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin-Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 163–176.

Kaienburg, Hermann 2021: *Das Konzentrationslager Sachsenhausen 1936–1945. Zentrallager des KZ-Systems*. Berlin.

Kaienburg, Hermann 2001: KZ-Häftlingesarbeit im Spannungsfeld von Repression und Wirtschaftsinteresse. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 23–46.

Kaienburg, Hermann 2006: Sachsenhausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 17–72.

Knop, Monika 2004: Jüdische Häftlinge in den Außenlagern 1944 bis 1945. In: Morsch, Günter – zur Nieden, Susanne (Hg.): *Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936 bis 1945*. Berlin. 243–272.

Pagenstecher, Cord 2008: Zwangsarbeit, Entschädigung und Nachweissuche. In: Pagenstecher, Cord – Bremberger, Bernhard – Wenzel, Gisela (Hg.): *Zwangsarbeit in Berlin. Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung*. Berlin. 17–30.

Preuschhoff, Axel 1983: Spuren des ehemaligen KZs Oranienburg/Sachsenhausen in West-Berlin. In: Garbe, Detlef (Hg.): *Die vergessenen KZs? Gedenkstätten für die Opfer des NS-Terrors in der Bundesrepublik*. Bornheim-Merten. 109–120.

Strebel, Bernhard 2009: Ravensbrück Main Camp. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I.. Bloomington. 1188–1191.

Weigelt, Andreas 2009: Berlin-Reinickendorf (Argus). In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1282–1283.

Weigelt, Andreas 2009: Sachsenhausen Subcamp System. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* Vol. I. Bloomington. 1263–1264.

Wenzel, Gisela 1999: Quellen zur Geschichte des Zwangsarbeiter- und Zwangsarbeiterinneneinsatzes in Berliner Firmenarchiven – eine Bestandsaufnahme. In: Spanjer, Rimco – Oudesliujs, Diète – Meijer, Johan (Hg.): *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen. 48–56.

VIDEÓINTERJÚK A DÉL-KALIFORNIAI EGYETEM SOÁ ADATBÁZISÁBÓL

- Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.
- Elizabeth Virany. 1995.11.28. USA, 9282.
- Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.
- Susan Golombok-Heilmer. 1998.06.18. Egyesült Királyság, 44923.
- Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.
- Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.
- Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.
- Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.
- Edith Sever. 1996.07.23. USA, 17826.
- Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.
- Magdolna Schiffer. 2000.03.30. Magyarország, 50802.
- Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.
- Elisabeth Sved. 1998.09.01. Kanada, 44500.
- Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.
- Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.
- Magda Davis. 1997.08.26. USA, 33783.
- Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.
- Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.
- Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.

DEGOB JEGYZŐKÖNYVEK

80

- Edelstein Irén, DEGOB 3130.
- Engel Anna, DEGOB 3577.
- Friedmann Olga, DEGOB 2998.
- Fürst Béláné. DEGOB 2053.
- Goldberger Helén, DEGOB 1161.
- Grünwald Magda, DEGOB 644.
- Hoffmann Izabella és özv. Wagner Árminné, DEGOB 2633.
- Jakabovits Rózsi, DEGOB 3372.
- Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.
- Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.
- Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460
- Rochlier Judit, DEGOB 508.
- Rosenthal Edit, DEGOB 1657.
- Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

